

Розділ VII.

МІСЦЕ ПРОТЕСТАНТИЗМУ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ РУСІ

XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У духовному житті України наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. спостерігається розвиток книгодрукування, освіти, літератури. Це відбувається у контексті ідейної полеміки, котра охоплює всю Україну. Полюсами в ній виступають католицька і православна церкви, а її головним мотивом, як уже підкреслювалося, — загострення соціально-політичних та національних протиріч, зростання самосвідомості народів Речі Посполитої, їхнє прагнення до політичної незалежності. Наслідком боротьби стає духовне піднесення українського народу, яке вилилося в першу хвилю національно-культурного відродження. Участь в ньому прагнули взяти і протестантські осередки, насамперед кальвіністські та соцініанські.

Культурно-освітня місія протестантів в Україні найбільш повно виявилася у шкільництві, видавничій і перекладацькій діяльності, а також у літературі та науці.

За оцінкою багатьох дослідників, налагодження і широке впровадження вже з другої половини XVI, а ще більше на початку XVII ст. шкільної справи стало важливим здобутком протестантизму. Й. Лукашевич, аналізуючи освітню діяльність протестантів, зазначав, що саме через неї відбувалася популяризація нової віри, оскільки їхні школи «засновувались насамперед для цього»¹. Однак таку ж пропагандистсько-виховну мету у своїй просвітницькій практиці висували і католики, і православні. Школа стала основною ідейною зброєю єзуїтів у їхньому контрреформаційному наступі.

¹ Łukaszewicz J. *Histoya szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim*. — Poznań, 1849. — Т.1. — S. 357, 358, 362.

Натомість важливою прикметою протестантських шкіл, що у XVI ст. відрізняла їх від багатьох навчальних закладів, була особлива присутність світського начала: нововірчі школи створювались не лише як релігійні заклади, а спрямовувались, передусім, на виховання широко освіченої, ерудованої людини, готової для участі у суспільному і культурному житті. За словами В.Біднова, «знання, що давали католицькі й протестантські школи, були значно вищі тих, що виносила наша молодь зі своїх православних шкіл, і більше відповідали практичним потребам Польсько-Литовської держави, а тому наші молоді люди, особливо з вищих верств громадянства, охоче йшли до тих шкіл, щоб підготуватися до заміщення адміністративних, судових та інших посад»¹. Це згодом взяли на озброєння передові діячі православної церкви у справах реформи шкільної освіти в Україні.

Нас цікавлять, передусім, протестантські заклади, що існували у XVI-XVII ст. саме в Україні. Однак варто згадати про декілька шкіл, розташованих у сусідніх польсько-білоруських землях. Адже, по-перше, у них навчалося чимало українців або вихідців з України (наприклад, серед студентів кальвіністської школи у Вільні були діти родів Гарабурд, Головищинських, Сапегів, Гулевичів, Ходкевичів, Глібовичів, Бучацьких, Потоцьких та ін.). По-друге, деякі з цих шкіл відомі на той час не лише як навчальні, а й культурно-наукові центри, що мали неабиякий вплив на реформаційний рух у Східній Європі.

В усіх протестантських течіях України та найближчих земель існувала розгалужена мережа шкіл, які створювались майже при кожній громаді. Безумовно, переважна більшість шкіл відкривалась у містах і містечках, що були власністю патронів. Перше місце за кількістю шкіл посідали кальвіністи і соцініани.

Лютерани мали навчальні заклади, переважно, у Великій Польщі (головний діяв у Торуні). Декілька лютеранських шкіл існувало в Литві і Білорусі — у Вільні, Вітебську, Меречі.

Більшість кальвіністських шкіл розташовувалась у Малій Польщі, на литовських, білоруських і західноукраїнських землях. Оскільки вони створювались майже при кожній громаді, то назвати всі неможливо. Андрій Венгерський, наприклад, згадує лише про головні з них, і його список налічує

¹ Біднов В. Школа й освіта в Україні // Українська культура. — К., 1993. — С. 49.

близько сорока назв. Це, здебільшого, школи початкові або середні (тобто дво-трикласний): у них навчали граматиці, риториці, діалектиці, арифметиці, геометрії, астрономії й музиці (так звані сім вільних наук).

Звернімо увагу, насамперед, на школи вищого ступеня (п'ятикласні). В них, окрім згаданих предметів, викладали теологію, філософію, право, етику. Однією з них була Віленська школа, заснована, ймовірно, на початку або в середині 60-х років XVI ст. Вже у 1568 р. вїт міста Ротундус Мілевський писав кардиналові Станіславу Гозію: «Спробуйте переконати провінціала ордену єзуїтів, щоб він негайно ввів своє братство у Вільно, перш ніж прибудуть до нас вчені єретики, покликані для навчання Бландратою, тому що вони, швидше за все, притягнуть до себе усе литовське юнацтво»¹. Віленська школа була побудована за взірцем Крелевецької академії. У ній, окрім юнаків, навчалися і дівчата, що най той час було ще явищем досить незвичним. При закладі у 1612 р. відкрили гуртожиток для учнів і педагогічного персоналу. Найкращим студентам виплачували стипендію. З учнівського осередку школи вийшла плеяда відомих в Речі Посполитій літераторів і вчених. Христофор Миколайович Радзивілл Рудий, котрий у 30-40-х роках XVII ст. запросив сюди групу європейських професорів, хотів перетворити Віленську школу на академію. Однак саме напередодні цього, у 1640 р., через активну протидію єзуїтів, школа була заборонена королівським едиктом.

Неабиякою популярністю користувалась чеськобратська школа у Лешні, заснована Якубом Остророгом у 1553 р., яку можна вважати одним з найперших освітніх центрів польсько-литовської держави у XVI ст. В ній поряд з чеськими братами навчались кальвіністи і католики, німці та мадяри, поляки і русини; серед її учнів на початку XVII ст. були шляхтичі з Перемишля, городяни зі Львова, купецькі діти з Белза. У 1626 р. новий володар міста Рафал Лещинський переводить школу у ступінь вищої, власноручно склавши її програму за західноєвропейським взірцем. Серед ректорів закладу у першій половині XVII ст. вирізняються літератор і вчений Ян Рибінський, мислитель і педагог Ян Амос Коменський, серед викладачів — історик і теолог Андрій Венгерський, математик, архітектор, письменник Ян Декан, учені Мартін Крузіус, Ян Кірілус, Ян Лаубман, Ян Борович,

¹ Цит. за: *Łukaszewicz J. Historia szkół w Koronie. — Т. 1. — S. 120-121.*

Данієль Яблонський та ін. Надзвичайно відомим викладачем був також Ян Йонстон (1603-1675), діяч чеського братства, виходець з сім'ї шотландського емігранта, філософ і натураліст, автор наукової праці світового значення «Постійність природи». Окрім дітей шляхетського стану, в школі навчались діти міщан, причому дванадцять найздібніших учнів з бідних родин утримували безкоштовно. Тут вчилися й дівчата. Одна з випускниць — Ганна Мемората, котра знала польську, латинську, німецьку і грецьку мови, стала авторкою латиномовних поезій¹.

Взірцем для навчальних закладів у Західній Україні в другій половині XVI ст. була школа у Пінчуві, заснована 1552 року Миколою Олесницьким з участю Франциска Станкара. Її першим ректором став Григорій Оршак, один з перекладачів Радзивіллової Біблії, а вчителями — Петро Статорій та Іван з Битурина. У 1560 р. вона переходить до соцініан, а з 1586 року, після смерті патрона, її забирають католики. У школі навчали читанню, письму і катехізису польською мовою, латинської граматики і самостійного перекладу з латинських текстів Вергілія, Гомера, Юстина та латинського «Катехізису» Жана Кальвіна. Учні вивчали також діалектику й риторику на основі творів Ціцерона. Грецьку мову викладали за граматики і творами Ксенофонта, Лукіана, Демосфена, а також за грецьким катехізисом, виданим Робертом Стефаном. Чільне місце у навчальній програмі посідало оволодіння майстерністю проповіді та проведення обряду. Реформатські школи «давали значно вищий розумовий розвиток, аніж католицькі школи того часу, яких до того ж було небагато»².

Безпосередньо в українських землях також існувало чимало кальвіністських закладів. Найперший з них — школа у Ланцуті, відкрита ще у 1550 р. (за 26 років до Острозької академії). Заснував її володар містечка Христофор Пілецький, який разом зі С.Стадницьким, С.Дрогоєвським і М.Житном належав до піонерів протестантського руху в Галичині. Спочатку заклад був нижчого ступеня (двокласний), та з 1578 р., при синові володаря Станіславі, набуває вищого рівня. У цей період ректором школи став Андрій Перштайн. Заклад у Ланцуті проіснував до 1629 р., коли містечко перейшло у володіння католика С.Любомирецького.

¹ Łukaszewicz J. Historia szkół w Koronie. — Т. 1. — S. 377–388.

² Плисс В. Исторический очерк проникновения и распространения реформации в Литве и Западной Руси // Христианское чтение. 1914. — № 2. — С. 217-218.

Велику кальвіністську школу відкрив Станіслав Стадницький у Дубецьку в Галичині. Дата її заснування невідома, однак вже 1560 року тут налічувалось 300 шляхетських дітей і п'ять викладачів. На думку С.Творека, відкриття школи можна віднести до 1554 року¹. У 1558 р., коли сюди прибув Франциск Станкар для роботи над її новою програмою, школа вже діяла. Приїзд італійського гуманіста та групи його однодумців, серед яких були випускники навчального центру в Пінчуві та його колишній ректор Григорій Оршак, сприяв піднесенню наукового рівня школи. Сюди прибувала молодь не лише з Галичини, а й всієї Малопольщі. З викладачами школи, передусім її ректором Оршаком (відомим вже на той час літератором і вченим, знавцем латинської, грецької та давньоєврейської мов, випускником і доцентом Краківського університету, автором постилли, польськомовного перекладу Псалмів Давидових) співпрацювали Андрій Тржецеський, Станіслав Сарницький, Станіслав Оріховський-Роксолан (який, до речі, віддав на навчання в цю школу сина). Серед випускників дубецького закладу був відомий філософ-арістотеліст, уродженець Львова Христофор Пшехадка (на прізвисько Парипатетик). Однак проіснувала школа недовго. Після переходу Григорія Оршака до партії антитринітаріїв, загострення суперечок у кальвіністському середовищі і смерті патрона вона закрилася.

У Панівцях (на Поділлі, у містечку брацлавського воєводи Яна Потоцького) 1590 року засновано кальвіністську школу (відома ще як академія), що проіснувала до 1611 р. На початку XVII ст. її ректором став Балтазар Панкратіус Палятин, конректором (проректором) — Ян Маюс, вчителями — Яків Мілітіус, Самуель Пелзель. Перелік навчальних предметів (а це, крім семи вільних наук, ще філософія, теологія і право) засвідчує вищий ступінь школи. В ній існувала своєрідна спеціалізація: учні, які готували себе до церковної служби, після катехітичного класу переходили у теологічний; хто прагнув продовжувати освіту за кордоном, навчався переважно у класах філософії та права². До свого переїзду у Литву в школі працювали Андрій Добрянський та Ян Зігровський. На початку XVII ст. школа діяла вже як культурно-освітній центр. При ній відкрилася друкарня, що випускала антикатолицькі памфлети. Був створений осередок літераторів, куди ввійшли Петро Лазарович з Ве-

¹ *Tworek S.* Szkolnictwo kalwińskie w Małopolsce, i jego związki z innymi ośrodkami w kraju i za granicą, w XVI—XVII w. — Lublin, 1966. — S. 123.

² *Łukaszewicz J.* Historia szkół w Koronie. — T.1. — S. 371.

рушова, диякон місцевого збору, проповідник Ян Кшикавський, студент школи Лука Вандловський (брат Андрія Добрянського), котрий працював тут над перекладом апостольських послань.

У 1611 р. відкрилася кальвіністська школа у Красноброді (спочатку — власність родини Лещинських, потім Яна Потоцького, після смерті якого син Станіслав на місці закладу влаштував стайню). Скільки років існувала школа — невідомо, але, ймовірно, тривалий час, бо збереглися імена цілої групи ректорів: насамперед, відомого у XVI ст. філолога, знавця Ціцерона і грецької мови Матвія Белоблоцького, а також Франциска Парула, Якова Мілітіуса, Христофора Якубеша, Мельхіора Россіжа. Ректором краснобродського закладу був і Станіслав Заянчкович (або Заянчковський, син Івана, ректора школи у Верушові), який отримав освіту в Торуні, потім за кордоном (подорожуючи Німеччиною і Голландією разом з Миколою Добрянським, братом Андрія). У 50-х роках Заянчкович став пастором у Ліщинах Житомирського повіту.

До початку XVII ст. діяла школа в Туробині, заснована Андрієм Гуркою (її опікуни — відомі протестантські діячі Ян Козмінчик та Станіслав Гурка). Першим ректором школи був доктор медицини Валентин Госліцій, його 1580 року змінює на посаді Войцех з Каліша (або Каліш), який у цей час повернувся з навчання зі Страсбургу. І хоча у 1588 р. володарем Туробина став католик Ян Замойський, школа залишається ще певний час протестантською. Її останнім ректором був Станіслав Петріцій з Верушова — знавець давньоримської літератури і латини, перекладач творів Катона Старшого. У 1599 р. Петріцій переїздить у Коцьк, де також діяла кальвіністська школа. Відтоді, фактично, відомостей про ректорів чи вчителів туробинського закладу не знаходимо. Щодо школи у Коцьку, яку заснував каштелян радомський Андрій Фірлей, то серед її вчителів найбільш відомі історик Данієль Нейгебан, Войцех Пільцем, Самуель Ліборцен, Мартін Крупалін, Стефан Светлицький¹.

1593 року відкрилася школа у Крилові (на Побужжі), у приватному місечку Миколи Остророга, який тоді повернувся з Європи, де навчався у Віттенберзі і Страсбурзі (був учнем німецького гуманіста, відомого вченого-пе-

¹ Łukaszewicz J. Historia szkół w Koronie. — T.1. — S. 371-372. Kossowski A. Protestantyzm w Lublinie i w. Lubelskiem w XVI—XVII w. — Lublin, 1933. — S.18.

дагога І.Штурма), потім в Англії, Франції, Італії. В Альтдорфі (Голландія) впродовж року виконував обов'язки ректора університету. В період його ректорування там навчалася група студентів з Малопольщі, зокрема чеський брат Ян Йонас, один із ректорів кальвіністської школи у Вільні. Програма навчального закладу у Крилові, яку розробив Остророг, була побудована на передових європейських засадах і передбачала п'ятикласний курс навчання. Першим ректором школи (її також іноді називали академією) став Матвій Белоблоцький, потім (у 1597, а після перерви — у 1602-1603 роках) Балтазар Крозневицький, відомий кальвіністський освітній діяч, літератор, вчений (у 1598-1601 роках був учнем кількох закордонних університетів, отримавши звання доктора теології, професора права; автор кількох фундаментальних праць з філософії). В 1609 р. ректором школи обирається Ян Музоній, колишній ректор чеськобратської Лешнівської школи. Останнім ректором (з 1611 р.) був відомий уже Балтазар Панкратіус Палятин, також випускник кількох зарубіжних університетів, автор полемічних творів. Існувала школа у Крилові до 1635 р.¹

Чільне місце серед кальвіністських навчальних закладів України посідала середня школа у Бучаві (Люблінське воєводство). Її заснував 1560 року патрон місцевого збору Андрій Мишковський. Ректором школи у 1566 р. став німецький анабаптист Петро Пулхранін, конректором — Ян Соколовський, викладачем — бакалавр, колишній домашній вчитель у родині Сененських Мартін з Любліна (прізвище не збереглося). Кількість учнів тут доходила до 80 осіб — як шляхетського, так і міщанського стану. Чи не найвідоміший її випускник — соцініанський історик Андрій Любенецький. Бучавська школа була середнього ступеня й гуманітарного профілю. Рішенням Станіслава Верденсія, сеньйора дистрикту руського, вона почала спеціалізуватися на підготовці служителів культу для кальвіністських зборів Малої Польщі. З цією метою Верденсій писав листа Жану Кальвіну і просив його надіслати у Бучаву кількох швейцарських професорів, але у 1569 р. заклад потрапляє під вплив антитринітаріїв².

Значна роль в освітній діяльності кальвіністів належала «дистриктовій» середній школі у Влодаві, власності Лещинських, а згодом Бучаць-

¹ Плусс В. Исторический очерк проникновения и распространения реформации. — С. 221; Tworek S. Szkolnictwo kalwińskie w Małopolsce. — S. 179-181.

² Kossowski A. Protestantyzm w Lublinie. — S. 87.

ких. Тут навчалися діти з шляхетських та міщанських родин, чеські брати, лютерани і православні (синод у Влодаві 1630 року спеціально зазначав, що школа повинна служити потребам молоді з «Корони і Литви»). За взірця її програми взято статут Слуцької школи, викладачами були також вчені, які приїжджали сюди з Білорусі та Галичини. (Одним з учителів у 1667-1680 роках став син Андрія Добрянського Ієронім, вихованець Слуцької школи).

Заснований у 1630 р., влодавський заклад через декілька років набув вищого ступеня. У ньому відкрився й дворічний курс семінарії для підготовки теологів і проповідників з місцевого населення. Першим ректором школи був Христофор Пандловський, з 1638 р. — Данієль Зеланіус. У 1642 р. серед конректорів школи зустрічаємо імена Андрія Шавловського та Яна Неморецького, якими опікувався Андрій Венгерський. По завершенню воєнних дій, у 1663 р., діяльність закладу активізується, особливо за часів ректорування Христофора Рожановича. У 1679 р., коли патроном школи став Теофіл Дрогоєвський, її очолив доцент Павло Неморецький. Найпізніша інформація про школу відноситься до 1683 року, коли її патроном стає Ян Оріховський¹.

Маємо відомості також про кальвіністські школи у Біржах (проіснувала до початку XVII ст.) і Заблудові (заснована Янушом Радзивіллою 1654 року). Серед ректорів у Заблудові залишилися імена Христофора Пандловського і Христофора Країнського; останнім (з 1732 р.) ректором був Самуель Пуслович². У Андрія Венгерського знаходимо також згадку про існування вищої («академічної») школи у містечку Біла на Підляшші, власності Радзивіллів, що 1628 року мала трьох професорів, серед них — Яна Фальковського³. За даними Й. Лукашевича, існували кальвіністські заклади на Берестейщині — у Бересті, Водирадах, Семятичах, на Підляшші — в містечку Сідрі, власності Головишинських, потім Воловичів. Кілька разів відкривали реформати школу у Венгрові (перша, заснована у 1565 р., згодом перейшла до сочиніан; така доля, до речі, спіткала школи у Бересті, Туробині, Білій, Дубецьку)⁴. Щодо кальвіністської школи у Кам'янці-Подільському, яка деякий час діяла у володінні Яна Потоцького, то після смерті патрона вона перейшла до єзуїтів⁵.

¹ *Tworek S.* Szkolnictwo kalwińskie w Małopolsce. — S. 434-445.

² *Lukaszewicz J.* Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. — Poznań, 1842. — T. 2. — S. 169-170.

³ *Węgiński A.* Libri quattuor Slavoniae Reformatae. — Warszawa, 1973. — P. 146.

О.Левицький знаходить згадку й про вищий реформатський заклад в Острозі. Вона особливо цікава у зв'язку з подібністю навчальної програми Острозької академії до програм західноєвропейських протестантських академій. Це привернуло увагу І.Соколова, який спробував простежити спільні риси у діяльності протестантських і православних навчальних закладів. Цю спільність історик вбачав не лише у формі і засобах навчання, а й самому змісті, тематичному спрямуванні навчальних програм, або, як зазначав автор, «у курсі всіх наук (крім державного права і німецької мови, яких не викладали в острозькій школі)». Це також стосується братських православних шкіл: «Вплив протестантської педагогіки і літератури найочевидніше відчутний в устрої трьох шкіл: львівської, віленської та київської», а також «в діяльності луцької греко-слов'янської школи»³. Зрештою, у багатьох братських школах викладали православні полемісти, просвітителі, погляди яких були близькими до реформаційних. В Острозькій академії працювали випускники протестантських шкіл; православний осередок Острога підтримував зв'язки з кальвіністськими і сочиніанськими освітніми центрами Підляшшя і Волині, нововірчими громадами в Лабуні, Острополі, Старокостянтиніві й у самому Острозі.

Окремо зупинимось на кальвіністській школі у Слуцьку, заснованій при магнатському дворі князя Юрія Слуцького. Хоч вона існувала в Білорусі, однак відомо, що її учнями було чимало українців і вихідців з України, а культурний осередок місцевої кальвіністської громади, школи і друкарні тісно співпрацював з острозькими освітніми діячами (тут, наприклад, займався публіцистичною діяльністю священник Андрій Мужилівський, автор творів «Отпис на лист уніатов віленских» та «Антидотум»). Фундатор школи Христофор Радзивілл вперше ввів слов'яно-руську мову в навчальний процес як окремий предмет. Для цього він запросив учителів також з України. Автором статуту Слуцької школи був Андрій Добрянський⁴.

Статут вийшов з друку в 1628 р. Це ґрунтовний шкільний посібник з

¹ Łukaszewicz J. Dzieje kościołów... w Litwie — T. 2. — S. 66, 78.

² Харлампович К. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к православному, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. — Казань, 1898. — С. 161.

³ Соколов И. Отношение протестантизма к России в XVI и XVII веках. — М., 1880. — С. 426-428.

⁴ Daeton D. Beiträge zur Geschichte der Evangelischen Kirche in Russland. — Berlin, 1905. — S. 121-128

програмою, навчальним планом, методикою викладання окремих предметів, розробкою позакласних занять. Документ мав гуманістичне спрямування. Слуцька школа відверто заперечувала конфесійну замкнутість, прагнучи передусім збагатити учнів світськими знаннями, виховати їх гідними громадянами, майбутніми політиками, вченими. Основну увагу приділяли гуманітарним наукам; математику вважали допоміжним предметом, необхідним у практичному житті людям різних професій, а опанування мовами, переважно латинською і грецькою, — універсальним засобом для оволодіння культурною спадщиною та сучасними науками, формулювання власної думки та вміння її відстоювати. В статуті було підкреслено необхідність переконливо доводити свою думку з актуальних політичних тем. У передмові зазначалося: «У школі прилучаємо не тільки до зовнішніх благ життя, а головним чином до внутрішнього, духовного розвитку... Приходьте ж усі, кому дорога батьківщина, хто правильно оцінює цілеспрямованість своїх вчинків... Розкриті двері, які ведуть до наших грацій і муз, для всіх чесних і щирих людей. Вік, стан, віросповідання не мають для нас жодної різниці. Місце на цих шкільних лавах надається біднякові не менше, ніж Крезу, католикові — не менше, ніж прихильнику реформації»¹.

Очевидний здобуток навчальних програм кальвіністських шкіл — тематична багатоманітність. Заняття з теології тут, по суті, не домінували над загальноосвітніми предметами. Навчання мало переважно історико-філологічне спрямування. Учні вивчали латинську, польську, грецьку мови (часто єврейську для екзегетичної роботи) і, за прикладом Слуцької школи, — рідну мову. Подекуди в школах звучала «удосконалена народна мова, якою учні складали пісні, невеличкі гімни, сатиричні твори, розігрували театральні діалоги»². Вагоме місце у програмах належало філософії, історії, риторичі, поетиці, етиці й державному праву. В реформатських закладах викладали і природничі науки (натурфілософію), що було важливою прикметою Нового часу, коли великі географічні та наукові відкриття, успіхи у виробництві, військовій справі вимагали від людини технічних і природничих знань. Протестантська школа прагнула йти в ногу з часом.

І ще одна особливість вирізняла протестантські школи — запровадження фізичного виховання та високої дисципліни. Кальвіністи, наприклад,

¹ Цит. за: Антология педагогической мысли Белорусской ССР. — Мн., 1986. — С. 94-95.

² Łukaszewicz J. Dzieje kościołów... w Litwie. — T. 2. — S. 182.

розробили численні настанови про те, як вести здоровий спосіб життя, правильно вживати їжу і різні напої, а також уклали посібники з гімнастики і легкої атлетики. В одному з трактатів Еразма Глічнера розписаний справжній кодекс здорового фізичного і духовного життя людини.

У статуті Слуцької школи (з ним Андрій Добрянський виступив на синоді 1629 року у Вільні; присутні оцінили програму автора як таку, що виховує у людини «глибоке розуміння життя та його вищих інтересів»¹) також зустрічаємо чимало подібних настанов. Наприклад: «Згідно з Ціцероном, ми повинні так користуватися гумором та іграми, як сном і відпочинком, тобто помірковано. Тільки за цієї умови вільний від праці час принесе користь і задоволення. Слуцька школа у питаннях відпочинку та ігор дотримується двох правил: по-перше, час відпочинку повинен бути точним і впорядкованим, по-друге, відпочинок повинен бути високоморальним і гідним... Наказуємо утримуватися від всякого роду непристойних вчинків і прагнути до стриманості і шляхетності у змаганнях, щоб розум відпочивав, а тіло ставало міцним, щоб було живе бажання вчитися і розвиватися. Учням необхідно підбирати ігри цікаві та повчальні: попадати у ціль на ристалищах, скакати, споруджувати фортеці, формувати військо, призначати сотників і полководців... Все це виправдовує себе як корисне і приємне. Учнів потрібно виводити за місто; там вони зачаровуються садами і полями, збирають рослини, дізнаються про їх назви, вивчають їх, розподіляють за видами»². Наведений уривок засвідчує, наскільки далекою була Слуцька школа від схоластичної методи навчання. Вона будувалася на передових, новаторських принципах, випереджаючи не тільки чимало інших навчальних закладів, а й сам дух епохи.

Не випадково протестантські школи були в пошані серед шляхтичів усіх польсько-литовських земель. Все більше українських і білоруських юнаків переходило до них із католицьких шкіл. Деякі русини самі ставали викладачами, і не тільки руської мови, а й різних наук³. Поширеною була також практика виховання юнаків із шляхетських сімей при домівках протестантських вельмож, де молодь здобувала освіту й водночас готувалася до майбутньої суспільної діяльності. Так, митрополит київський Іов Борець-

¹ Polski Słownik Biograficzny (далі PSB). — Kraków, 1939. — Т. 5. — S. 264-265.

² Цит. за: Антология педагогической мысли. — С. 99

³ Соколов И. Отношение протестантизма к России. — С. 423.

кий, в миру маючи дружину і двох синів, старшого з них — Степана — з товаришем, молодим запорожцем Михайлом Білашом, у 1629 р. віддав для виховання на двір князя Христофора Радзивілла, щоб вони «під княжим оком і крилом» могли навчитися усього необхідного для світської кар'єри¹.

Окремо слід згадати про кальвіністські заклади у Закарпатті та, передусім, про вищу школу у Шарош-Потоці. Спочатку це був лютеранський навчальний осередок, однак після шлюбу князя Георгія Ракоці з дочкою потоського володаря, школа у 1617 р. переходить до кальвіністів, які прагнули створити на її основі академію. Найбільших успіхів зазнав заклад у період діяльності тут Яна Амоса Коменського. Після переїзду у Шарош-Поток, чеський педагог домігся від княгині відкриття при школі кількох обладнаних лабораторій (природничої та технічної), великої бібліотеки, друкарні, сцени для постановки спектаклів силами учнів і викладачів. Коменський сам брав у них участь і писав п'єси для шкільного театру, сценарії вечорів і свят. У шкільній друкарні видав серію підручників та методичних розробок з реформи навчального і виховного процесів.

Серед останніх — шкільний статут «Закони добре організованої школи» (1653). У ньому Коменський розкриває ідею побудови пансофічних шкіл — універсальних освітніх закладів, де молодь опановуватиме найрізноманітніші знання, отримуватиме гармонійний духовний і фізичний розвиток. Школу планував семикласну. У перших трьох класах учні мали вивчати граматику, риторику, арифметику, мови, у четвертому — філософію, п'ятому — логіку, шостому — політику, сьомому — теологію. При цьому обов'язковою була мистецька освіта (поезія, музика, малювання), залучення учнів до художньої самодіяльності та фізичної праці, різноманітні екскурсії та спортивні змагання. «Закони добре організованої школи» визначали місце і час занять, методи викладання та проведення іспитів, обов'язки викладачів і правила поведінки учнів, передбачали організацію самоврядування, відкриття гуртожитків тощо. Незвичними для XVII ст. були погляди Коменського щодо демократичних принципів побудови внутрішнього життя школи. Вона у цілому та її окремі класи уявлялися чеському педагогові як міні-республіки на зразок античних, «зі своїм сенатом, консулом і

¹ Археографический сб́рник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Вильно, 1870. — Т. 7. — № 61.

претором»¹. На жаль, події Визвольної війни, зміна політичної та релігійної ситуації у Трансільванії після смерті Георгія Ракоці I перешкодили Коменському здійснити свої реформаторські задуми. У Шарош-Потоці він встиг налагодити роботу тільки перших трьох класів.

Социніанські школи в Україні були не менш численними, ніж кальвіністські і також мали високий науковий рівень. За словами К.Харламповича, «із 150 социніанських польсько-руських громад рідко яка не мала своєї школи і рідко яка не була керована освіченішими пасторами, котрі пройшли закордонні університети»². На думку А.Савича, навіть ті школи, що «були у Коронній Польщі, правили за освітнє вогнище й для руської молоді; отакі, наприклад, як Любартівська школа, що її заснував люблінський воевода Микола Фірлей, і Люблінська школа, де навчалося багато української молоді»³.

Найвідомішою социніанською школою вважається Раківська. Заснована у 1602 р., вона мала вищий ступінь. Рівень навчання був таким високим (протягом 36 років тут працювало 18 ректорів), що це дало підстави називати школу академією, «Сарматськими Афінами». Кількість учнів у Ракові сягала у деякі роки тисячі осіб. Значний відсоток становили українці й вихідці з України. У школі навчались діти Чапличів-Шпановських, Немиричів, Любецьких, Войнаровських, Гойських, Арцішевських, Суходольських та ін. За традицією, перше місце тут посідали гуманітарні дисципліни. Латинську мову вчили за підручником вченого Матуріна Кордьєра і книгами Яна Амоса Коменського, польську — за граматиною Петра Статоріуса-Стоїнського. Головну увагу приділяли не стільки її граматичним тонкощам, скільки практичному вживанню, читанню, письму, живій мові⁴, вмінню користуватися нею у буденному і суспільному бутті. Загалом, вся програма Раківської школи була спрямована не на схоластичне оволодіння учнів певною сумою знань, а на виховання майбутніх діячів громадського, передусім, політичного життя (тому, до речі, неабияке місце у навчальній програмі відводили правничим наукам), носіїв передових західноєвропейських культурних традицій.

Це, в свою чергу, вимагало широкої обізнаності учнів з філософією та

¹ Ян Амос Коменский. Избранные педагогические сочинения. — М., 1939. — Т. 1. — С. 33.

² Харлампович К. Западно-русские православные школы. — С.162.

³ Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI-XVII в. — К., 1929. — С. 57.

⁴ Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. — С. 106.

етикою. Вивчення цих предметів було зумовлене особливостями самого соцініанства, яке переносило центр теологічних проблем у філософсько-етичну площину, розвивало людинознавчу проблематику, висувало актуальні соціальні питання. Тому цілком закономірна поява у навчальному процесі Раківської школи етичного курсу Яна Крелля «Першооснови етики», побудованого на Арістотелевій «Нікомаховій етиці», що наприкінці XVI ст. стала популярною у навчальних закладах Європи і розглядалася як засіб позбавлення цієї науки опіки церкви¹. Крелль, будуючи курс на домінації світських моральних принципів, запропонував гуманістичне розуміння етики, надаючи їй практичнішого, суспільного значення, далекого від середньовічної моральної аскези.

На таку ж широту претендувало у Раківській школі й викладання правових дисциплін, які тісно пов'язували з практикою політичного життя і знанням вітчизняної історії. Учням пропонували найпередовіші на той час твори ранньобуржуазних теоретиків держави і права Гуго Гроція, Юста Ліпсія, Жана Бодена, Нікколо Макіавеллі.

І ще одна суттєва деталь — у Раківській школі запровадили, так би мовити, уроки трудового виховання. Кожен учень, незалежно від стану і родинних зв'язків, мусив оволодіти конкретним ремеслом, залучитись до фізичної праці.

Після нагального закриття Раківської школи у 1638 р. (через протидію католицької церкви і на основі судового вироку), соцініани переносять шкільну діяльність в Україну, насамперед на Волинь. Тут ще 1614 року у містечку Киселині діяв соцініанський навчальний заклад, до якого з Ракова переїхали основні викладацькі сили: Матвій Твердохліб, Якуб Риневич-Гужановський (відомий під прізвиськом Трембіцький), Лука Рупньовський. Ректором школи в Киселині, що, як писав Станіслав Любенецький, «постала з руїн Раківської школи»², був волинський шляхтич Євстахій Кисіль, відомий письменник-полеміст. Цю посаду обіймали також Петро Стегман, Теодор Симоніс, Людвіг Голайзен, Ян Козміус³. Киселинська школа намагалася продовжувати гуманістичні

¹ Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. — К., 1990. — С. 108.

² Lubieniecki St. Historia Reformationis Polonicae. — Warszawa, 1971. — P. 277.

³ Там само. — P. 277, 278.

традиції Раківської. Сюди приймали учнів, незалежно від їхнього походження, адже, читаємо у трибунальському рішенні 1644 року про закриття школи, вона «млодзь розного стану... наукою блудною» заражала¹.

Відома також социніанська школа у Берізку, де під ректоруванням Луки Рупнівського було відкрито філософське відділення Раківської академії. Добру славу на початку XVII ст. заслужила школа у Гощі, власності київського каштеляна Гаврила Гойського. Вчителями у ній були Теофіл Молітор, Данило Дуроссіус, Войтех Коперіус і доктор медицини Соломон Палюдіус. Школа проіснувала до 1639 р. Цікава деталь: відомий у Росії старець Варлаам у творі «Извѣтъ», описуючи юнацькі роки майбутнього московського царя Лжедмитрія I (Григорія Отреп'єва), згадує, що той навчався у Гощі. Сьогодні цей факт остаточно доведено. Сам Варлаам і ченець Місаїл Повадін у 1602 р. приїхали з Отреп'євим, який видавав себе за Дмитра — сина Івана Грозного, у Києво-Печерську лавру, а згодом — до Острога, де самозванець «набував книжної мудрості». Однак тут він потрапив під вплив социніанської пропаганди і невдовзі «сѣхал в Гощею в город к пану Госкому (Гойському — Авт.), да в Гощъ иноческое платіе с себя скинул и учинился мирянином и учал в Гощъ учитися в школѣ по-латински, и по-польски, и лютеранской грамоть...»². Навчаючись тут, Лжедмитрій заручився підтримкою социніанських патронів, і деякі з них взяли безпосередню участь в історичній авантурі (відомій як Велика смута), поїхавши разом з Отреп'євим до Москви³. У цьому «аріанському посольстві» знаходимо українців з Волині — Миколу і Стефана Ростків⁴.

Випадок з Лжедмитрієм привертає увагу, зокрема, практикою переходів учнів з одного навчального закладу в інший, котра була типовою на теренах України зазначеного періоду. При цьому чуже конфесійне спрямування того чи іншого закладу не вважалося суттєвою перешкодою, коли йшлося про здобуття кращої освіти. Так, у Віленській єзуїтській академії у 1578 р. навчалось близько 700 учнів, з них — третина протестантів⁵. До социніанської школи у Гощу віддає свого сина службовий шляхтич князів Ос-

¹ Архив ЮЗР. — 1883. — Ч. 1. — Т. 6. — С. 795.

² Цит. за: Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990. — С. 48.

³ Kossowski A. Protestantyzm w Lublinie. — S. 108-111.

⁴ Липинський В. Аріанський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. // ЗНТШ. 1910. Т. 96. — С. 50-51.

⁵ Tazbir J. Święci gresznicy i kacerze. — S. 120.

трозьких Микола Зоря¹. Протестантських педагогів запрошують до православних шкіл. Досить відомий факт 1634 року, коли у цьому звинувачують префекта Києво-Могилянського колегіуму Сильвестра Косіва. В сочиніанських школах працювали письменники і вчені, які не належали до протестантського визнання. Наприклад, видатний польський поет Себастьян Кльонович, який був зв'язаний з освітнім колом сочиніан у Любліні, викладав у Левартівській школі.

Взагалі у сочиніанських школах навчались шляхтичі й міщани з багатьох сусідніх земель. Слава про них сягала навіть європейських країн. Серед учнів шкіл були німці, поляки, чехи, угорці, італійці, волохи, французи, голландці. Адже, як зазначав О.Левицький, ніхто не зробив так багато для освіти у XVI і XVII ст., як саме сочиніани, «в жодному віросповіданні не було стільки вчених сеньйорів або пасторів і таких взірцевих учителів»².

Популярністю користувалась також сочиніанська школа у Хмельнику (на Поділлі), що її заснували наприкінці XVI ст. брати Микола та Самуель Олесницькі. Її підтримували патрони Микола Малецький і Симон Хребтович (родич Юрія Немирича). Першим ректором став Християн Франкен, автор відомих полемічних творів. Після його еміграції цю посаду обійняв Войцех Каліш, протестантський діяч і літератор-полеміст, який згодом переїхав у Левартів. Після Каліша у Хмельнику працювали Самуель Вольф, Станіслав Петріцій та вчений, автор сочиніанського катехізису, складеного для потреб одновірців на Поділлі, Єжи Шоман³.

Щодо елементарних шкіл польських братів в Україні, то їх мережа тут була особливо великою: до початку XVII ст. найбільші з них існували у Венгрові, Бересті, Бучаві, Белжицях, Семятичах, Сідрі, а до середини XVII ст. — у Сміглах, Білій, Сандичах, Бабині, Ямні, Суражі, Кострові, Черняхові, Ушомирах (зрештою, майже в усіх маєтках Немиричів) та ін.

Отже, шкільна освіта протестантських осередків ґрунтувалася на передовій західноєвропейській науці. Водночас вони прагнули використати на-

¹ Яковенко Н. Нові джерела до історії Острозької школи — першого учбового закладу вищого типу у східних слов'ян // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні: Тези ... конф. — Львів, 1988. — С. 41.

² Левицький О. Социнианство в Польше й Юго-Западной Руси. — Кн. 6. — С. 412.

³ Подольск. Епарх. Ведомости. — 1869. — № 10. — С. 424-426.

ціональні традиції народів польсько-литовської держави. І не лише у шкільній, а в усій культурно-освітній практиці.

Протестанти наприкінці XVI ст. розгорнули активну видавничу діяльність. Друкували найрізноманітнішу літературу (навіть католицьку і православну), яку розповсюджували у багатьох містах Речі Посполитої та сусідніх державах. Найбільші протестантські друкарні існували у Вільні (тут налічувалося вісім кальвіністських друкарень), Пінчуві (де замовлення кальвіністів виконував широкознаний друкар Данило з Ленчиць), Бересті (сюди Микола Радзивілл Чорний запросив краківського друкаря Бернарда Воевудку), Несвіжі (заснована трьома братами Кавечинськими), Лоську (тут працював Іван Карцан з Величок), Кейданах, Ракові, Сейнах, Слуцьку, Лешні, Любечі, Заславлі, Лозках, Ошмянах, Баранові, Шамотулах. Крім друкарень при школах і зборах було чимало орендованих або приватних протестантських друкарень. Їх продукція неодмінно потрапляла на українські землі. «В початках друкарства... Україна та Білорусь зв'язані державною приналежністю... й тісними культурними взаєминами, особливо спільністю тодішньої книжної мови українсько-білоруської..., тому натурально провадили й книжний друк спільними силами — однаково на території України й Білорусі»¹. Відомо, що перші українські книги друкували на білоруській території (наприклад, Учительне Євангеліє у Заблудові). Білоруський кальвініст Андрій Римша у 1581 році в Острозькій друкарні випустив свою невеличку «Хронологію которого ся мѣсяца што за старыхъ вѣковъ дѣло короткое описание». Загалом, за підрахунками І.Буковського, у 70-90-х роках XVI ст. протестантських друкарень у польсько-литовській державі існувало набагато більше, ніж католицьких (лише кальвіністських налічувалось 57). І хоча, скажімо, соцініанських друкарень було значно менше, вони могли позмагатися з кальвіністськими за кількістю своїх видань. Так, у Раківській друкарні (заснована 1574 року; тут працювали відомі у Малопольщі та Україні друкарі Олексій Родецький та Себастьян Стернацький) впродовж 1602-1638 років побачило світ 240 видань². Зусиллями соцініан опубліковано православні полемічні твори, зокрема, «Апокрисис» Христофора Філалета

¹ Лотоцький О. Українське друковане слово // Українська культура. — С. 99.

² Tazbir J. Bracia Polscy na wygnaniu. Studia z dziejów emigracji arianskiej. — Warszawa, 1977. — S. 15.

(Краків, 1597-1598) та «Ектезис» (там же, 1597, підготовлений в Острозькій академії).

В українських етнічних землях також були протестантські друкарні. Це, передусім, Берестейська, Лашівська, Венгровська і Панівецька. У Лашеві видавали праці Христофор Країнський («Постилла», 1611) і Христофор Пандловський (трактат «Колумб», 1630). У Венгрові (друкарню заснував Ян Кішка) — Петро Гонезій, Мартін Чехович, Христофор Шишковський та ін. У Бересті, де відкриття першої нововірчої друкарні датовано 1552 роком, у другій половині XVI ст. побачило світ понад 40 видань. Це — протестантські біблійні та полемічні твори, праці з юриспруденції та історії, поетичні збірки й енциклопедії. Один з перших польськомовних полемічних творів, спрямованих проти католицизму, — відповідь на лист папського нунція Алоїза Ліппомано, яку написав королівський секретар Ян Мончинський і переклав Миколай Рей, — також побачив світ у Бересті (1559). З протестантських авторів, які друкували тут свої твори, особливо відомий вїйт з Мельника (що на Підляшші), кальвіністський поет, композитор, перекладач (з 1570 р. успадковує Берестейську друкарню) Кіпріян Базилік. Його перу належить памфлет на захист Яна Лаского, де описано життя видатного реформатора та його діяльність («Історія про жорстоке переслідування церкви», 1567). У Бересті вийшли й основні перекладні твори Базиліка («Історія про життя Сканденберга», 1569; «Історія діянь Атилли», 1574) та п'ять авторських поетичних збірок. Друкували твори у Бересті Ян Фальконій, Симон Жак, Станіслав Судровський, Бернард Воевудка, Ян Заремба.

Подією культурного життя в Речі Посполитій став вихід у Бересті 1563 року польського перекладу Біблії (відомої як Радзивіллової, від імені її фундатора Миколи Радзивілла Чорного, або Берестейської, від місця друку, або просто кальвіністської). Його здійснювали запрошені Радзивіллою найосвіченіші теологи, літератори, вчені. Переклад Старого Завіту з гебрійського взірця, Нового — з грецького вирізнявся особливою чистотою польської мови. І хоча Біблія містила помітні кальвіністські «відхилення» (а у примітках до неї — навіть антитринітарні; авторство їх, як доведено, належить Симону Будному), вона відразу стала популярною в Україні. Крім цього, Біблія була взірцем книгодрукування (мала розкішно оформлену титульну сторінку, на звороті якої зображено герб

Радзивіллів та вміщено вірші Кіпріяна Базиліка з посвятою королю Сигізмунду-Августу; її видання обійшлося у 10 тис. злотих — на той час сума величезна).

У друкарні (друкар — Лаврентій-Василь Малахович), заснованій на початку XVII ст. у Панівцях, публікував свої праці Ян Зігровський (1574-1624), уродженець Верушова, магістр філософії Краківського університету. Це, передусім, польськомовний памфлет «Гонець католика реформованого» з критикою католицького вчення і його порівняннями з протестантизмом. Памфлет присвячений Янові Потоцькому, опублікований у 1608 році. Через рік тут вийшов великий польськомовний памфлет Зігровського «Епіхірема», зміст якого полягав в аргументації істинності протестантської віри, вищості євангельських пасторів над католицькими та у переліку основних вад церковного вчення. Латинською мовою надрукований у Панівцях памфлет Зігровського «Тези на антитези...Р.Белларміно»(1609 р.), присвячений Миколі Потоцькому. Твір містив 70 тез, спрямованих проти культу поклоніння святим. У памфлеті знаходимо і перший віршований твір Андрія Добрянського, опублікований під прізвиськом Вандловський. Цього ж року Ян Зігровський видав свою польськомовну працю «Тобіан, або побожні роздуми і молитви», у 1611 р. — найвідоміший твір, полемічний трактат «Папопомпе», спрямований проти католицького вчення про апостольське походження влади папи римського. Великий за обсягом (280 с.), твір містить також полемічну відповідь Зігровського на твір католика Я.Пауліна, епіграму на єзуїтів, підписану І.Швиковським, а також латинсько- та польськомовні вірші ректора Панівецької школи Б.Панкратіуса Палятини, педагогів П.Буцацького, Я.Кшикавського, Я.Маюса, С.Пецеля, Я.Пецеля-Мілітіуса, студентів Л.Вандловського та І.Ранізовського. Супроводжується праця передмовою, де Зігровський звертається до протестантських діячів Я.Хоцімовського, Ф.Єзерського, Х.Країнського та Ф.Станкара.

У Панівецькій друкарні побачили світ деякі праці інших кальвіністських авторів: у 1609 р. виходить твір Павла Гіловського «Коротка розповідь про спосіб спокуси церкви християнської», присвячений Хр.Сененському (з віршом Яна Зігровського і зверненням до читача); у 1609 р. — невеличка брошура Яна Хоцімовського «Коротка дискусія про грамоту царя Костянтина» (також польською мовою), де викривається не-

законність претензій папського престолу на політичну владу (у передмові автор зазначає, що при написанні твору звернувся до поглядів видатного італійського гуманіста Лоренци Валли). У Панівцях у 1608 р. видана також невеличка латиномовна поетична брошура ректора школи Балтазара Палятина¹.

Плідною виявилась видавнича діяльність на теренах України й Яна Амоса Коменського. Впродовж чотирьох років йому вдається налагодити у Шарош-Потоці друкарню при кальвіністській школі та опублікувати тут більшість праць, написаних на Закарпатті. Крім уже згадуваного статуту «Закони добре організованої школи» (мав вигляд ґрунтового навчального посібника з намальованими автором схемами), у Шарош-Потоці вийшли з друку латинсько- та чеськомовні твори Коменського «Школа-гра», «Про культуру здібностей», методичний посібник з бібліографії, доповнення до виданих раніше у Лешні праць «Вестибюль» та «Відкриті двері мов», а також п'єси, написані для шкільного театру (1653-1654). Готувався до друку у Закарпатті й написаний Коменським у Шарош-Потоці перший ілюстрований підручник «Світ у малюнках». Однак чеському педагогові не вдалося знайти граверів для ілюстрацій і здійснити задумане. (Праця вийшла 1657 року у Нюрнберзі; через декілька років була передрукована у багатьох країнах Європи).

У XVI-XVII ст. в Україні працювали також так звані пересувні друкарні: ті, що належали шляхтичам чи магнатам — протестантським патронам і час від часу відкривались у їхніх маєтках (наприклад, у Тарнавських, Гербутів, Радзивіллів, Ходкевичів²). Одна з приватних друкарень належала соцініанину Василю Тяпинському в Хорошеві. Тяпинський відомий як автор першого друкованого перекладу Євангелія слов'яно-руською мовою. На думку Дм. Антоновича, «коли шукати початків друкарського мистецтва на Україні між пам'ятками, що дійшли до нашого часу, то найкраще було б базуватися на Євангелії Василя Тяпинського... це видання продиктоване українською свідомістю, українським патріотизмом, гуманістичними ідеями, друковане по-слов'янськи і з рівнобіжним українським перекладом, от-

¹ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. — Львів, 1981. — Кн. 1. — С. 35.

² Krasinski W. Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce. — Warszawa, 1904. — Т. 2. — С. 247.

же, цілковито, і змістом, і формою, видання українське. І, зрозуміло, Тяпинський — коли не перший об'єктивно, то перший між відомими нам діячами подвижник українського друкованого слова»¹.

Відтворти повну картину видавничої діяльності протестантів дуже складно, бо її продукцію масово знищували. Відомо й те, що 1621 року у Речі Посполитій вводиться жорстока цензура. Не лише друкування, а й збереження дисидентських книг забороняли під страхом анафема (відлучення від церкви і прокляття) та судового вироку. Навіть твори, в яких містились хоч якісь опосередковані натяки на зловживання католицької церкви, підлягали спаленню. Цієї ж участі зазнала вся література, навіть нерелігійна, що виходила з нововірчих друкарень.

Протестанти активно друкували й світську літературу. Цей аспект іноді упускають при аналізі історії конфесії. Але саме у протестантських друкарнях у другій половині XVI — першій третині XVII ст. з'являлися праці західноєвропейських мислителів, учених, твори античних письменників, філософів, а також підручники з різних галузей гуманітарних та природничо-наукових знань. Причому видання іноземних, часто й місцевих авторів не просто перевидавали; їх перекладали і навіть доповнювали та коментували видавці-протестанти. Ці переклади здійснювали всіма мовами, вживаними у Речі Посполитій, передусім польською (тобто державною) і латинською (нею володіла соціальна та інтелектуальна еліта).

Навіть побіжний огляд підбору і змісту цих творів засвідчує гуманістичне, подекуди вільнодумне спрямування протестантського книгодрукарства. Це, насамперед, твори передових мислителів Європи, авторів, яких забороняла католицька церква. У Речі Посполитій у 1585 р. зусиллями кальвіністських видавців з'явився польський переклад твору Еразма Роттердамського «Лицарство християнське і життя духовне», де піддано гострій критиці суспільні звичаї та мораль феодальної церкви. Ян Карцан у Віленській друкарні у 1599 р. видає широко відому в Східній Європі працю Беняша Будного «Короткі і ясні повісті, які називаються Апофегмати» — збірник морально-дидактичних оповідань з життя античних і середньовічних мислителів (1614 року перевиданий у друкарні Петра Кміти в Любчі). Декілька разів перевидавали твори Іосифа Флавія («Історія

¹ Антонович Дм. Автори, друкарі, меценати // Українська культура. — С. 130-131.

іудейської війни»), Ціцерона («Про обов'язки», «Про старість», «Про дружбу»). Крім творів античних авторів (Горація, Ювенала, Тіта Лівія, Лукреція Кара, Лукіана, Плутарха, Софокла, Тацита та ін.), друкували праці сучасників: Яна Амоса Коменського, Андрія Волана, Фауста Социна, Яна Лаского. На основі численної продукції протестантських друкарень у найбільших нововірчих церквах і маєтках патронів створювали бібліотеки. За дорученням Миколи Радзивілла Рудого у Біржах складають каталог реформатського архіву, що започатковує археографічну справу в протестантському середовищі Речі Посполитої.

Серед наукових видань протестантських друкарень знаходимо, наприклад, відомості про твір антитринітарія Іоанна Гаслера, де досліджено астрономічні аномалії, а також його працю, присвячену боротьбі з інфекційними захворюваннями. Видання наукових творів також було важливим здобутком протестантського книгодрукування, оскільки і сама наука тоді розвивалась у гострій боротьбі з церквою. Кожен факт пропаганди наукових знань мав, безперечно, прогресивне значення. Показове, зокрема, видання твору італійського вченого Вергілія Полідора «Про винахідників речей». Це — своєрідна енциклопедія знань того часу. Матеріал систематизований в алфавітному порядку. Твір ознайомлює читача з найрізноманітнішими відомостями: як зароджувались ті чи інші ремесла, землеробство, скотарство; коли і чому виникають міста, як споруджуються будинки; як формуються звичаї та обряди, створюються науки й мистецтва, книги і бібліотеки тощо. Видавець і перекладач твору Ян Протасевич додав приклади з життя Речі Посполитої, зробивши цю працю ще цікавішою для місцевого читача.

Протестантські твори знаходили адресатів не тільки в реформаційному середовищі. Наприклад, православні шляхтичі з Волині Д. та В.Ощовські у своїй бібліотеці мали твори С.Будного, М.Рея, Берестейську Біблію¹; навіть у львівського слуги — українця Івана Борика — чотири з п'яти книжок були протестантських авторів (німецького педагога Р.Лоріхіуса, М.Кровицького та П. Гіловського)². Багато протестантських видань мала Острозька бібліотека, а в деяких творах, опублікованих в Острозі, помітний вплив протестантської літератури. Наприклад, прототипом для титульного

¹ Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 12.

² Исаевич Я.Д. Круг читательских интересов населения Украины в XVI-XVII вв. // Федоровские чтения. 1976. — М., 1978. — С. 68.

аркуша острозького Нового Завіту стала рамка з Лютерових перекладів «Книги повчань Сірахових» (Віттенберг, 1563) та «Притч Соломонових» (там же, 1535), а виливна прикраса у вигляді маскарона взята з твору Павла Гжеґожа «Про правдиву смерть, воскресіння і вічне життя». Картуш до герба в Острозькій Біблії скопійовано з картуша у Берестейській Біблії. При підготовці покажчика до Нового Завіту використовувались покажчики до перекладу Нового Завіту Мартіна Чеховича. Особливо популярними в Острозі були твори Симона Будного¹.

Видавнича діяльність протестантів засвідчує безперечний внесок конфесії у налагодження і розгортання книговидавничої справи на теренах польсько-литовської держави. Причому передовою за характером і змістом: вона була спрямована на залучення населення східних теренів Речі Посполитої до надбань європейської культури і науки. Ця діяльність мала значення і для духовного життя України. У той час, коли православне середовище накопичувало сили для літературного процесу, широкої ідейної полеміки з католицькою партією, протестантські церкви, по суті, вже відкрито протидіяли католицькій пропаганді через друковане слово. Формуючи елементи гуманістичної культури, закладаючи основи також і світського літературного процесу, вони створювали сприятливі умови для становлення української літератури, національного прозового і поетичного слова.

Найкрасномовнішим свідченням культурного значення протестантської видавничої та перекладацької практики стало її звернення до мовної традиції православного населення польсько-литовської держави. Йдеться, насамперед, про спроби впровадження протестантськими авторами слов'яно-руської мови при перекладі біблійної літератури. Ця діяльність відповідала висхідним принципам протестантизму в його прагненні залучити якомога більшу кількість людей до читання і дослідження Біблії, тому вважалася чи не найголовнішим завданням нововірчих осередків і в Україні.

Своєрідним наближенням до реалізації цього завдання можна вважати вихід Радзивіллової Біблії (польською мовою володіла більшість населення Речі Посполитої). У такому ж контексті потрібно оцінювати взагалі всю протестантську літературу — і суто теологічну, і наукову, і світську, що

¹ Мицько І.З. Вказ. праця. — С.24–25.

друкувалася польською. «Застосування польської мови не завжди зв'язане з полонізацією... часто упускають з виду ту обставину, що характерною для епохи феодалізму загальною закономірністю було застосування не своєї, а чужої мови як письмово-літературної... Православні українські та білоруські автори нерідко використовували польську і латинську мову, даючи відсіч католицькій пропаганді»¹. Достатньо згадати, що перше видання систематизованого викладу православного віровчення, котре здійснив реформатор церкви Петро Могила, побачило світ саме польською. Чимало православних творів XVII-XVIII ст. також писали польською і латинською мовами, які були загальноприйнятими у православних навчальних закладах, православній книговидавничій і культурно-освітній діяльності.

Водночас упродовж XVI-XVII ст. відбувався процес удосконалення та диференціації східнослов'янських мов. Спостерігалась тенденція до розширення сфер використання елементів української літературної мови. Розвиткові цього процесу значною мірою сприяла перекладацька діяльність протестантів. Саме в їхньому середовищі здійснюються перші спроби застосування слов'яно-руської мови у літературно-видавничому процесі.

1562 року у Несвіжі побачили світ руськомовні «Катехізис» Симона Будного (виданий за участю Матвія Кавечинського і Лаврентія Кришковського) та полемічний твір Будного «Оправданне грішного чоловіка перед Богом». Остання праця втрачена і відома лише із жвавої літературної полеміки, яку проводили у 60-80-х роках XVI ст. антитринітарії. На думку деяких дослідників, Будний мав ще якісь руськомовні праці. Зрештою, автор сам згадує у невеличкому списку, вміщеному у «Катехізисі» свій твір «Про святе хрещення і вечерю сина Божого», написаний «у мові руській».

Звернімося до «Катехізису», в якому спостерігаємо поєднання конфесійного і культурного начал. Так, з одного боку, це суто протестантське видання, покликане переконати православного читача в істинності нової віри. З іншого боку, твір є пам'яткою слов'яно-гуманістичного руху, спрямованого на розвиток національної мови.

На думку видавців «Катехізису», простий виклад основ християнського вчення допоможе потенційному читачеві краще зрозуміти догматичні

¹ *Исаевич Я.Д.* Украинско-польские связи в истории книгопечатания (1574-1648 гг.) // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. — М., 1976. — С. 197.

особливості протестантизму. Вже у присвяті твору, який адресується си-
нам князів Радзивіллів, Будний запевняє: Бог завжди виявляє милості до
людини, одна з головних Його милостей — відкриття істинної віри. «Че-
резъ Духа св. и светлость Евангелія Сына Своего, Отець Оный всего мило-
сердья учинити рачиль, же намъ оную выполъненную вечную обетницу
Христа Пана, которую намъ былъ сатанъ въ пропасти Римского и Гречес-
кого Вавилона, затливъ слово его святое, нарушилъ, и тайны посквернилъ,
знову праве объяснить, а яко пальцемъ оказати, а насъ съ тое Содомы Ан-
тихристовой вырввати, опять знову ву истинному Збавителю притегнути
рачилъ, которого тутъ въ тыхъ малыхъ новое кузни книгахъ, онимъ слав-
нымъ здавна далеко росъширеннымъ словенскимъ языкомъ суть нако-
ротце написаны права»¹.

Акцентуючи на віросповідному значенні праці, видавці «Катехізису»
водночас прагнули зацікавити читача й іншими цінностями. У передмові до
твору йдеться про необхідність учення, освіти, без яких неможливе ні
спасіння, ні осмислене життя людини. Особливо почесна мета накопичення
знань, набуття освіти, на їхню думку, — це піклування про рідну мову. Звер-
таючись до молодих читачів, Симон Будний підкреслює: «...абыся ваши
княжацкіе милости не только въ чужеземскихъ языцехъ кохали, але быся
тежь... и того здавна славного языка словенского розмиловати и онимъ ся
бавити рачили. Слушная бо рчь есть, абы... того народу языкъ миловати ра-
чили, въ которомъ давъные предъки... славне преднеишіе преложенства не-
суть». Твір не тільки запрошує до наук і «замилування» рідною мовою, а й
переконає у необхідності гідного життя, життя на користь батьківщини,
щоб «всімъ иншимъ добрый взоръ и прикладъ давати»².

Піклуванням про рідну руську мову, занедбану суспільством, спричи-
нена поява незавершеного перекладу Євангелія (були перекладені Єван-
гелія від Матвія, Марка і початок Євангелія від Луки) білоруського шлях-
тича Василя Тяпинського (відомого ще на прізвище Омелянович — від
місцевості його володінь у Мінському повіті³). Конфесійна приналежність
Тяпинського в історіографії остаточно не визначена. Натомість маємо дані

¹ Катехизисъ, то есть наука стародавняя... — Несвиж, 1562. — С. 36.

² Там само. — С. 46.

³ Бабкова В. Новыя дадзеныя аб В. Цяпінскім // Наш радавод. — Гродно, 1991. —
Кн. 3. — Ч.1. — С. 195.

про його участь у синодах антитринітаріїв у Любліні та на Підляшші¹. Відомо також, що за взірць перекладу він взяв Новий Завіт С.Будного. У передмові до свого твору (з'явився не пізніше 1570 року) Тяпинський недвозначно вказує на патріотичну мету здійсненої праці: «...абы... власным языком роускимъ вдроуку вышла... зъ зычливости кумоеи отчизне». Перекладач визнає, що витратив на друк значні кошти, не маючи матеріальних можливостей і фізичних сил завершити роботу, яку, на його думку, мусила виконати світська і церковна влада. «Бы то властнеи учинити пристоело митрополитове владыки инихто зучоных через так многии час нехотъли... ибыमितеж, ижем то не влох не нъмецъ або не доктор иниякии постановеныи межи попы. але з чого бы мъли пана звыкриканемъ фалити ирадоватсе же зъих посредкоу русинъ их имъ своей руси оуслужуючи»². Тяпинський гостро критикує елітарну верству, котра зневажає рідну мову, не дбає про її розвиток: «Ато небезвеликое се потребы чинит тая бо тепер межи ними яко устала, яко загинула... Бо ахто богобоинны не задержитъ натакую казнъ божію гледечи, хтобы не мусил плакати. видечи так великих княжат, таких панов значных. такъ много деток невинных мужов жжонами втаком зацномъ руском азлаща перед тым довстаинном оучоном народе. езыка своего славнаго занедбане...». Замість суспільно-корисного життя, служіння Батьківщині, піклування про освіту і науку шляхтичі марно тратять і свій час, і свої мастки. Не відстає від них і церковна ієрархія, «иж итые што се межи ними зовут духовными, иучители». Вони занедбали не тільки школу, науку, пастирські обов'язки, а й Слово Боже, яке проповідують чужою народів мовою: «Оная ясная их вслове божьем мудрость... на ее мъстьце... такая оплаканія неуметность пришла... ани школы тоу науце его нигде не мают... алзаща вслове божимъ встыдают»³. Надзвичайно зворушливо звучать ці вболівання автора, нагадуючи православний полемічний твір «Пересторога».

У приклад шляхтичам і священикам Тяпинський ставить простий народ, котрий з давніх-давен береже рідну мову як головну духовну святи-

¹ *Tyszkowski K. Przejście Lwa Sapiehy na katolicyzm w 1586 r. // Reformacja w Polsce. — Warszawa. — 1922. — S. 88.*

² Предисловие Василия Тяпинского к печатному Евангелию, изданному в Западной Руси около 1570 г. // КС. — 1889. — Кн. 1. — Приложения. — С. 1.

³ Предисловие Василия Тяпинского к печатному Евангелию, изданному в Западной Руси около 1570 г. // Киевская старина. — 1889. — Кн. 1. — Приложения. — С. 2, 3.

ню. Піклуються про неї інші слов'янські народи — серби, македонці, во-
лохи, болгари. Ще зовсім недавно, говорить Тяпинський, і руська мова бу-
ла «окраса и оздоба»; сусіди звертались до русинів за наукою. «...яко то-
был зацныи славныи остріи довстипным народ их вумеетности... яко мно-
гократ посторонніе учоные народы их мудрость мусели похвалят. и овнем
се отнихъ оучат». Тепер же на Русі навіть Слово Боже у занедбанні, бо те,
що перекладено «з грецкое» (*очевидно, церковно-слов'янські переклади* —
Авт.), «трудно зрозуметь». Автор звертається до прикладу європейських
народів, які перекладають Біблію рідною мовою, піднімаючи свою куль-
туру. «...яко то инако бы се усмотрети могло и нам недалеких влохов
немцов поляков французов ганликов гишпанов. а коротко мовечи всих на
свете христіянських народов вслове божьемъ прозрѣвши. сами одни тол-
ко того бы доказали. же подлуг науки апостольское своим влосным язы-
ком оттак давного часу слово боже выложили имели инам zostавили.
Вчом иныє вси народы их прикладом, ледве се аж затых наших веков оба-
чили. идотого што не без малого забуренія изображенія пришли. же слово
боже златинских и иных писмъ, своим теж языком приржоним перекла-
дати ичитати почали»¹. Реформаційно-гуманістичний мотив цих авторсь-
ких міркувань очевидний.

Значною подією на тлі національно-духовного поступу можна вважа-
ти переклад Євангелія слов'яно-руською мовою, що зробив у 1589 р. во-
линський шляхтич, сочиніанин Валентин Негалевський. Щоправда, твір
дійшов до нас тільки у рукописному варіанті, але, судячи з численних
приміток, залишених на полях, він мав багатьох читачів. Серед них, на-
приклад, пресвітер Леонтій, священник Гапон, козак запорозький з Канева
Гавриїл Крутневич.

Свою мовно-літературну спробу Негалевський також мотивує патріотич-
ною метою. У передмові до перекладу він зазначає, що зробив його за порадою
багатьох людей, які прагнуть знайомства і розуміння Слова Божого, «...за на-
мовою и напоминанем многих ученых, богобойных, а слово Божее милующих
людей, которые писма полского читати не умеют, а языка словенского, чита-
ючи, писмом руским выкладу з слов его не розумеют». Однак автор мав на
увазі не лише залучення своїх читачів до рідної мови, а й виразну протес-

¹ Предисловие Василия Тяпинского. — С. 3, 4.

тантську мету, яка для нього має неабияке значення, — переконати своїх співвітчизників у необхідності самостійного оволодіння змістом Біблії як важливого кроку у пізнанні самого Бога. Не випадково він визнає, що свій переклад адресує «кожному побожному християнину, хочаби его учасником властного виrozumения слова Божого вчинити»¹.

Важливою пам'яткою української мови і літератури є «Крехівський Апостол» (окремі частини Апостола з Радзивіллової Біблії, знайдені в 20-х роках ХХ ст. у Крехівському монастирі на Жовківщині), перекладений у другій половині ХVІ ст. мовою, наближеною до народної. Конфесійна приналежність автора твору (ім'я якого невідоме) не викликає сумнівів. Вже І.Огієнко переконливо довів протестантське (ймовірніше, кальвіністське) кредо перекладача, зробивши ґрунтовний науково-літературний аналіз пам'ятки. Вона цікава і своїм змістом, і численними примітками на полях (маргіналіями), зробленими автором і читачами твору, і так званими глосами (поясненнями незрозумілих слів), і невеличким додатком — апокрифічним «Листом апостола Павла до Лаодикіян», переплетеним разом з текстом «Крехівського Апостола».

Як зазначає Огієнко, «багато ознак говорить за те, що пам'ятка готувалася до друку»², однак дійшла до нас у рукописному вигляді. Вже застосування маргіналій та глос свідчить про обізнаність автора з творами Ф.Скорини і протестантською біблійною літературою (німецькою, польською, чеською), в якій примітки на полях активно використовують для розтлумачення читачеві змісту текстів. Багато коментарів містилося у Берестейській Біблії, до того ж спрямованих на полеміку з католиками. Чимало «берестейських» коментарів використав і автор «Крехівського Апостола». Однак його переклад — це, передусім, самостійна праця.

Твір адресовано православному читачеві. Якщо Берестейська Біблія у коментарях до Дій апостолів вказувала на помилки, зроблені тлумачами при перекладі з грецьких текстів на латинські, то автор «Крехівського Апостола» ці помилки відносить до тих, «которые грецькии книги на словенъский языкъ переклали». Визнаючи свої запозичення з протестантсь-

¹ Цит. за: Огієнко І. Новий Завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581 р. — Тарнов, 1921. — С. 10, 12.

² Огієнко І. Українська літературна мова ХVІ ст. і український Крехівський Апостол. — Варшава, 1930. — Т. 2. — С. 210.

ких біблійних творів (наприклад, Нового Завіту М. Чеховича), автор водночас використовує й церковно-слов'янські тексти. Послання апостолів подає у тому порядку, який застосовувався у православних виданнях ¹.

Звертаючись до православного читача, автор (а в Огієнка немає сумнівів щодо його українського і православного походження) пропонує нове розуміння божественних істин. Останні полягають не у вшануванні церков («штрофуєт глупство люду оного. которы зле розумеючи о церквах руками будованых хотѣли в них бога замкнути»), не у поклонінні святим («штож колиб тепер были живи и облачили што ся за хвала образом их дѣсть певне бы большей на то кричали»), не у визнанні божественного намісництва папи («то значит антихреста теперешнего [за] которым стоятъ вси баламутнѣ рускіи и орменъскіи») ². Істина, за автором, — у прийнятті Христа як особистого спасителя, у вірі, а не формальних приписах: «Жаденъ не будет збавенъ для учинков своих, колиж только через х[рист]а збавенье... усправедливене ест щирое ласки божей через вѣру христову, а не через учинки законны» ³.

Пропагандистське спрямування мав також згадуваний апокрифічний «Лист апостола Павла до Лаодикіян» — відомий в Європі твір антицерковного змісту, котрий використовували ідеологи опозиційно-релігійних рухів (наприклад, альбігойці). У XVI ст. апокриф було перекладено багатьма мовами. Його варіант, вміщений у «Крехівському Апостолі», — це перший руськомовний досвід. Апокриф розв'язує проблему сотеріології, яка вирішується у протестантському дусі. Так, запорукою спасіння проголошено не дотримання обрядів, вшанування ієрархії, а перебування в «умысле Христовом»; життя во Христі протиставлено виконанню церковних приписів ⁴.

Прикладом поєднання реформаційно-протестантської світоглядної традиції з національно-мовною слід вважати також коментарі невідомого волинського вільнодумця першої третини XVII ст., залишені на полях Острозької Біблії (від 1581 року). Примірник було придбано у 1902 р. для Волинського древньосховища ⁵. Коментарі стосуються політичних, побутових

¹ Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. — Варшава, 1930. — Т. 2. — С. 163-170.

² Там само. — С. 195, 241, 631.

³ Там само. — С. 406.

⁴ Дмитриев М.В. Православие и Реформация. — М., 1990. — С. 110.

⁵ Мицько І.З. Ідеологічна боротьба на Україні в XVII ст. і формування та склад бібліотек // Бібліографічна інформація і сучасність. — К., 1981. — С. 109.

та, найбільше, богословських питань, мають полемічне спрямування. Основний критичний пафос маргіналій адресовано католицькій церкві, ієрархії, папі. У своєму розумінні церкви автор наближується до протестантського, заперечуючи клір як посередника між Богом і людиною. «Його ченці тільки аскети, його священики і владыки — вчителі та керівники церковної громади, якщо гідні цього своїми знаннями і моральністю, але не люди, наділені особливою духовною владою і наданим у таїнстві священства благодійним даром»¹.

Автор коментарів виступає як відвертий іконоборець, противник церковних обрядів, зовнішнього благочестя, вшанування святих, мощів. Чимало спільного у нього з поглядами релігійних раціоналістів, зокрема, у засудженні практики поклоніння хресту, заперечення натільних хрестиків. При цьому авторська мотивація нагадує богомільську: «Кажеть кождому свой крестъ [имѣти], а не его носити, то есть сам свое терпение, то есть укоризну, бесчестя, раны и смерть за имя Христово и за правду его, а не деревянный або сръбрный». У питанні спасіння автор коментарів також схиляється до протестантського вчення: «Присмотритесь, христіане милые, ...въ единого бога... вѣрти, ...не требующи жадных посредников, кроме единого милого сына его господа нашего Иисуса Христа»².

На думку О.Фотинського, авторство маргіналій безумовно належить українцеві, який виховувався у православному середовищі. Дослідник припускає, що це був чернець, який потрапив під вплив антитринітарної пропаганди, однак не до кінця порвав з православною вірою. Автор коментарів намагається наповнити віру «ною релігійною думкою», максимально наблизивши її до божественної істини. Свою спробу волинський вільнодумець здійснює не чужими звичайній людині латинською та церковно-слов'янською, а «народною малоросійською мовою»³. Цим автор коментарів, по суті, утверджує рідну мову як засіб богословського мислення і світоглядної полеміки.

Значне поширення в Україні реформаційно-протестантської літератури

¹ Фотинский О. Волинский религиозный вольнодумец XVII ст. // Чтения в истор. обществе Нестора Летописца. — К., 1905. — Кн. 18. — Вып. 3-4. — Отд. 2. — С. 83.

² Фотинский О. Волинский религиозный вольнодумец XVII ст. // ЧИОНЛ. — 1905. — Кн. 18. — Вып. 3-4. — Отд. 2. — С. 86, 88.

³ Там само. — С. 95.

засвідчують також «Нягівські повчання на Євангелія», написані невідомим автором у другій половині XVI ст. на Закарпатті. Оригінал твору відомий зі списку 1757-1759 років, знайденого у Нягові Мараморошської округи (неподалік Мукачева), що його переписав чернець православного монастиря св.Миколая Михайло Горбенський. В історіографії підкреслюється, передусім, релігійно-раціоналістична і просвітницька позиція автора «Повчань», його заклик до поширення освіти та її демократизації. І хоча питання конфесійного кредо автора залишається дискусійним, пам'ятку однозначно відносять до реформаційного руху у Закарпатській Україні. Л.Деже, наприклад, обґрунтовує це радикальною для тогочасного православ'я позицією автора щодо впровадження народної мови у церковний побут і культурний процес. «Автор дотримується прагнення до народної мови так послідовно, що перекладає нею і біблійні цитати, проти чого протестують і ті, хто приймає народну мову як мову проповіді, наприклад... Іван Вишенський»¹.

Дійсно, автор «Нягівських повчань на Євангелія» відкрито не виступає проти церкви і православного вчення. Він нібито дотримується багатьох традиційних поглядів. Однак у тлумаченні біблійних текстів, баченні змісту церковного і позацерковного життя висловлює думки, які суперечать офіційній християнській моралі. При пильному аналізі тексту «Повчань» відчутні протестантські симпатії автора. Так, він не заперечує ієрархію і, хоча гостро критикує її, неабияку увагу приділяє розглядові обов'язків істинного пастиря. Вони полягають передусім у моральному вихованні, духовному наставництві, учительстві, це автор ставить вище за обряди, церковну службу. Не заперечує він і посту, однак розуміє його не як утримання від їжі, а як духовно-етичну категорію — утримання від гріха, служіння ближньому, творення милосердя. Поняття духовного посту, висунуте ще Августином і мислителями Відродження, посіло чільне місце у протестантській філософії.

Не заперечує автор й інститут церкви, однак не визнає особливої святості храму: «Не у тоту церковь увыйшовъ Христосъ, што руками учинена, али у самое небо, што бы ся явивъ передъ Богомъ дѣля насъ»². Причому,

¹ Дажё Ласло. Украинская лексика середины XVI века. Няговские поучения (словарь и анализ). — Дебрецен, 1985. — С. 433.

² Цит за: Петров А. Отзвук Реформации в русском Закарпатье в XVI в. — Париж, 1923. — С. 89.

в багатьох місцях «Повчань» церкву, за протестантською стилістикою, названо «збором» («зъбуръ»). А.Петров висловлює сумніви щодо православної приналежності автора «Повчань»: «Автор... своє одностудство з протестантами засвідчує замовчуваннями: ніде він не посилається на голос або вчення церкви, ні на авторитет вселенських соборів, ні на авторитет святих отців і вчителів церкви. Навпаки, у багатьох місцях він повторює і цілком чітко, що «правдива віра», істинне вчення Христа пізнається тільки «Словом Божим, святим Євангелієм»¹.

На багатьох сторінках твору зустрічаємо типово протестантське розуміння сотеріології. Наприклад: «Айно, ци знаешъ, што есть то вѣра? Вѣра то есть у надежи отца небеснаго, чомъ намъ простить усь грѣхи нашъ дѣля смерте сына своего... коли видиме и познаеме грѣхы нашъ... розумѣйте, ажъ дѣля нихъ есме сынове гнѣвные и не маеме нѣгде помучника и надежъ, нѣ на земли, нѣ на небесѣхъ...чомъ ся спасеме вѣровъ правовъ, якъ святий Павелъ бѣзеньтуесть, ко Римлян... Аврамъ спасъ ся вѣровъ правовъ, такъ же и другый святий усь изъ вѣровъ, якъ есть написано... «Праведный вѣровъ живъ будетъ»... Али што вѣра правая, то есть дар Божій, може имати лишь тотъ, кому дано»². Подібна думка повторюється на аркушах 5б, 6а, 29, 48б, 155, 157а, 188а, 189б, 190, 196б, 197, 198а, 209, 210, 211а, 218б та ін. Цікаво, що справжній зміст цих міркувань одразу зрозуміли православні читачі. У деяких місцях рукопису залишено примітки, датовані XVIII ст., у яких висловлюється незгода з автором, майбутніх читачів закликають до твердості у православної вірі: «Вѣруйме все такъ, якъ церковь святая вѣрить и учить»(ар. 65б); «А кто вѣру православно-кафолическу не хоче пріяти и не креститься, за іздохлыми геретиками... дають за ихъ душу проклятую,... же би не ити... и книгъ еретицкихъ не читати... и божници ихъ сокоти ся,... не приобщаймя ся еретикумъ, бо они суть врагы Божіи, што бы насъ не завели у муку вѣчную» (ар. 165б, 166, 167б)³.

Гуманістичний характер пам'ятки підтверджує зазначене вже звернення до рідної мови. Причому, автор не просто шанує народну мову, а вважає її

¹ Цит за: *Петров А.* Вказ. праця. — С. 69–70.

² Цит за: *Петров А.* Материалы для истории Угорской Руси. Памятники церковно-религиозной жизни угорорусов XVI-XVII вв. Поучение на евангелие по Няговскому списку 1758 г. Тексты // Сб. статей, читанных в отделении рус. языка и словесностей Акад. наук. — СПб., 1921. — Т.38. — №2. — С.185-186.

³ Там само. — С.65,165,166,167.

головним засобом оволодіння змістом Євангелій. У «Повчаннях» ця теза висловлена чи не найпереконливіше. Автор наголошує на необхідності розуміння Божого Слова саме звичайними віруючими, «по розумньію и некніжныхъ мірянъ». Адже «проповѣдавъ слово Божее Святое евангеліе на языкъ, которымъ мовлять люде... усъмъ народомъ, что бы чинили молитву и пружбу за всякое дѣло... однимъ...языкомъ у одно дати славу Богу»¹. Цей виразний реформаційний мотив, до речі, підмітив і чернець Горбянський, котрий зневажливо називає мову «Повчанъ» «понеже дуже спростою».

Перу українських авторів належить низка руськомовних творів, які також можна впевнено віднести до реформаційно-протестантського руху XVI-XVII ст. Це вже згадувані учительні Євангелія, збірки проповідей і повчань, які дійшли до нас здебільшого у вигляді анонімних рукописів. («Відкриття» подібних збірок ще продовжує сучасна наука). І хоча у їхньому корпусі переважають православні списки (більшість церковно-слов'янською мовою), протестанти, як уже зазначалося, активно зверталися до цього літературно-полемічного жанру.

У сучасній історіографії ґрунтовно описано, зокрема, руськомовний рукописний збірник тлумачно-повчальних слів на Євангелія та Апостольські читання, що знайшов у XIX ст. бібліофіл Ю.Яворський, прокоментував М.Дмитрієв, видав сучасною українською мовою П.Русин. М.Дмитрієв відносить пам'ятку до 60-х років XVI ст. Її створення пов'язує з активізацією у цей період реформаційного руху та з полемікою, котра велася тоді в українсько-білоруських і польських землях. Мова збірки свідчить, що автор походив із Західної України, а сам твір адресував православному населенню Великого князівства Литовського і Польщі. Безпосереднім об'єктом реформаційної критики автора була православна церква. Серед священників, котрих він згадує, — патріархи та ігумени, римська ж ієрархія залишається поза авторською увагою. До істинного, живого Бога закликає повернутися «неверных греков и Руси». У тлумаченні Євангелія від Івана автор пише: «Євангелію цю читають сьогодні повсюдно — у церквах грецьких і руських. Цей же чин має бути збережений і в зібраннях християнсь-

¹ Цит за: *Петров А.* Материалы для истории Угорской Руси. Памятники церковно-религиозной жизни угорусов XVI-XVII вв. Поучение на евангелие по Няговскому списку 1758 г. Тексты // Сб. статей, читанных в отделении рус. языка и словесностей Акад. наук. — СПб., 1921. — Т.38. — №2. — С.1,164.

ких...»¹. При ретельному співставленні рукопису збірки з протестантськими творами («Постиллою» М.Рея, «Катехізисом» С.Будного), вченням «пожидовлених» і феодосіан Дмитрієв робить висновок про оригінальність української пам'ятки, її спорідненість з ідеями релігійних раціоналістів та про «досить широке розповсюдження цих ідей серед розбудженого реформацією населення Речі Посполитої»².

На думку багатьох дослідників, реформаційно-протестантська перекладацька література XVI-XVII ст. зумовила пізнішу появу в Україні серії біблійних творів, де зроблено спроби використати мову, наближену до сучасної української. Безперечно, «процес проникнення тих або тих народних українських елементів у священні книги відбувся з давніх-давен, але свідомого характеру тенденція до зближення мови священних книг з говірною, живою набула справді тільки за історично цілком натуральних реформаційних впливів. Саме на межі XVII ст. гостро виникло питання про розуміння конфесійних книг і «простаками»... Приклад діячів реформації, територіально близьких народів був перед очима, і навряд чи можна припустити, щоб при своїх шуканнях освічені українці могли з цього не скористатися і не зробити певних висновків для дії»³. У контексті сказаного зрозуміла поява саме у цей час перекладу Пересопницького Євангелія (1556-1561), Псалмів Давидових (1582), Літківського Євангелія (кінець XVI ст.). І хоча вони виходять вже не з протестантського середовища, його вплив на ці твори доволі відчутний.

Переклади та видання біблійної літератури мовою, доступною широким освіченим колам українського суспільства, зіграли неабияку роль у його духовному поступі. Так само можна оцінити й інші ділянки культурно-освітньої діяльності протестантів. Хоча їхня шкільна, видавнича, перекладацька практика спричинена передусім конфесійними завданнями, об'єктивно вона мала прогресивне значення. Це був ефективний засіб наукової та мовної освіти, шлях впровадження ренесансно-гуманістичних ідей у загальний культурний процес.

¹ На світанку протестантизму (Євангельський рукопис XVI ст.) / Пер. суч. укр. мовою П.Русин і Г.Мазурик. — Б.м., б.р. — С.171.

² Дмитрієв М. Православие и Реформация. — С.73.

³ Булаховський Л. Вступ // Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVI віці. — Львів, 1941. — С.XI.